

1875 HERSEK İSYANI -1875 Herzegovina Rebellion-

Okt. Zafer ÇAKMAK

Fırat Ü. Fen-Edebiyat Fak.

Tarih Bölümü

Email: zcakmak@firat.edu.tr

Özet: 1875 yılında Hersek Sancağı'na bağlı Nevesin Kazası Hıristiyanlarından yüz altmış kişi, vergilerin ağırlığını bahane ederek isyan etmişlerdir. Osmanlı Devleti isyanı güç kullanarak bastıracağı yerde, isyancılara nasihatçi göndermiştir. Kısa zamanda, isyancıların sayısı hızla artmış, İsyan Hersek'te geniş bir alana yayılmıştır. Osmanlı kuvvetleriyle isyancılar arasında önemli çarpışmalar meydana gelmiştir.

Anahtar Kelimeler: Hersek, İsyan, Osmanlı Devleti.

Abstract: The 160 christians living in Nevesin town, in Herzegovina Sanjak, rebelled by claiming heavy taxes in 1875. Otoman State sent peacemakers insted of using force to beat them. The number of rebels increased after that event. The rebellion spread ina wide area in Herzegovina and Otoman forces and rebels had big fights.

Key Words: Herzegovina, Rebellion, Ottoman State.

***

Giriş

Osmanlı Devleti üzerindeki tarihî emellerini gerçekleştirmek isteyen ve bunun için fırsat kollayan Rusya, XIX. yüzyıl ortalarında, Avrupa devletleri nezdinde başlattığı girişimlerle kendisine taraftar bulmaya ve destek aramaya başlamıştır. İngiltere ve Fransa'dan gerekli desteği göremeyen Rusya, bu defa da Avusturya ile müşterek harekete karar vermiştir. Rus Çarı Nikola, Eylül 1853'te Avusturya İmparatoru Franz Joseph ile Olmutz'da buluşmuş ve ona; Osmanlı Devletine karşı müşterek savaş açılmasını ve Avusturya'nın Bosna-Hersek ile Karadağ bölgesini almasını teklif etmiştir. Ancak, Avusturya, yapılan Rus teklifini reddetmiştir. Diğer taraftan bu olay, İngiltere ile Fransa'yı bu iki devletin Osmanlı Devleti'ni parçalamaya teşebbüs edecekleri konusunda endişeye sevk etmiştir. Bu sebeple Ekim 1853'te Beşige Koyu'ndaki İngiliz-Fransız donanması Çanakkale Boğazını geçerek İstanbul önlerine gelmiştir. Bunun sebebi, iki devletin İstanbul ve Boğazları savunmaya hazırlanmasıdır. Bu sırada Osmanlı Devleti de 4 Ekim 1853'te

Rusya'ya karşı resmen savaş ilan etmiştir.¹ Rusya'ya karşı açılan ve İngiliz-Fransız ve Piymonte Devletleri'nin de yardımıyla yürütülen Kırım Savaşı, 30 Mart 1856'da Paris Antlaşması ile sonuçlanmıştır.² Savaşın devam ettiği son dönemde hazırlanan "İslahat Fermanı" da 28 Şubat 1856'da ilan edilerek yürürlüğe girmiştir.³ Bu Ferman ile, Tanzimat Fermanı'ndaki bazı hükümler genişletilmiştir.⁴ Fermanı'nın hazırlık safhasında İngiliz, Fransız ve Avusturya büyükelçileri de çalışmalara iştirak etmişlerdir. Ayrıca, 30 Mart 1856'da Paris'te imzalanan Barış Antlaşması'nın 9.maddesine dahil ettirerek, fermanın, uluslararası bir antlaşma metninde yer almasını da sağlamışlardır. Büyük devletler bu uygulamaları ile, ileride içişlerimize yönelik müdahaleler için hukuki gerekçe ve ortamı hazırlamışlardır.⁵ Nitekim, yarı bağımsız halde yaşayan ve Paris Antlaşması'yla da durumunda bir değişiklik yapılmayan Sırbistan ile Eflak-Boğdan, huzursuzluk kaynağı olmaya devam etmiştir; Ancak, Antlaşmanın imzalanmasından bir yıl sonra Bosna-Hersek ve Karadağ bölgelerinde tekrar isyan hareketleri başlamıştır. Avrupa devletleri, Paris Antlaşması hükümlerine dayanarak olaylara müdahale etmiş ve bu tutumlarıyla Paris Antlaşması konusundaki gerçek ve saklı olan amaçlarını ortaya koymuşlardır.⁶

1875'te Hersek İsyanı başladığı zaman Avrupa; Almanya, Avusturya-Macaristan ve Rusya İmparatorlarının oluşturduğu "Üç İmparator Ligi"nin kontrolü altında bulunmaktaydı.⁷ Avusturya-Macaristan İmparatorluğu, 1859'da İtalya'da, 1866'da Sadova Savaşı'nda⁸ Almanya'dan aldığı yenilgiler

¹ Fahir Armaoğlu, **Siyasi Tarih (1789-1960)**, Ankara, 1970, s. 140.

² Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi**, C.V, Ankara, 1988, s. 236-240.

³ E.Z. Karal, **a.g.e.**, C.V, s. 248.

⁴ Nihat Erim, **Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri**, C. I, Ankara, 1953, s. 320.

⁵ Yusuf Hikmet Bayur, **XX. Yüzyılda Türklüğün Tarih ve Acun Siyasası Üzerindeki Etkileri**, Ankara, 1974, s. 56.

⁶ Süleyman Kocabaş, **Tarihte Türk-Rus Mücadelesi**, İstanbul,1989, s. 266-268.

⁷ Bu lig'in başlıca kurucusu da Alman Şansölyesi Prens Bismarck idi. Bu Lig'in esaslarını şöyle özetleyebiliriz :1- Avrupa'nın mevcut statükosunun kabulü, 2- Avrupa barışı tehlikeye düşecek olursa taraflar arasında temas ve görüşmelerde bulunulması, 3- Doğu sorunundan doğacak herhangi bir güçlüğün birlikte çözümlenmesi, 4- İhtilalci hareketlere karşı birlikte davranılması, 5- Herhangi bir devletle ittifak yapılmaması. Bkz. Kemal Baltalı, "1875-1878 Balkan Buhranı", **Mülkiyeliler Birliği Dergisi**, S. 68-69, Ankara, 1982, s. 44.

⁸ Avusturya 1866 Sadova yenilgisinden sonra, Almanya'dan intikam alma politikası gütmüş ise de Almanya'yı destekleyen Rusya'nın varlığı nedeniyle imkansız olduğunu anlamıştır. Avusturya Başbakanı Kont Andraşi'nin başlıca endişesi Rusya idi. İkili Monarşi'nin büyük Slav tehlikesiyle başarıyla mücadele edebilmesi ve Balkanlar'da kendisine yeni kazançlar sağlayabilmesi, Almanya'nın dostluğu ile mümkündü. Andraşi, Rusların Balkan-

üzerine artık bu sahalarda tekrar nüfuz kazanmak ümitlerini kaybetmiş; genişleme ümitlerini Balkanlara çevirmişti.⁹ Bu genişlemenin ilk kısmı, Karadağ ile Sırbistan'ı himayesi altına almak ve Bosna-Hersek'i ilhak etmek amacını taşıyordu. Bununla beraber, Viyana Hükümeti, Almanya'dan da destek alacağını umuyordu. Alman Başbakanı Bismarck, bu hususta Viyana'ya teminat vermişti. Çünkü; Avusturya'nın Balkanlara dönmesinde Almanya'nın da büyük menfaatleri vardı.

Kendisini yeteri kadar kuvvetli hissedenden Avusturya, 1875'ten itibaren Balkanlarda imparatorluğa sınırı olan eyaletlerde bir medenileştirme vazifesine sahip olduğundan söz etmeye başlamıştır. 1875 Ağustos ayında, Avusturya İmparatoru'nun Dalmaçya topraklarında bir seyahate çıkması, bu seyahatte, Karadağ Prensini ve Hersek'ten gelen Hıristiyan heyetlerini kabul etmesi Avusturya'nın bu hususta faaliyete geçtiğini de ifade ediyordu. Bu seyahatin sonunda Hersek isyanının başlamış olması da dikkat çekicidir. İngiltere, kıta Avrupa'sında Doğu Avrupa'nın üç imparatorluk devletinin kuvvetli birliğine karşı konulamayacağını bildiği için, onu parçalamak için faaliyete başlamıştı. 1854 Kırım Savaşı'ndan sonra geçen yıllar Rusya hakkındaki İngiliz kamuoyunun sertliğini yumuşattığı gibi Osmanlı Devleti'nin şartsız olarak desteklenmesine dair eski kanıyı da yıpratmıştı. Bununla beraber Osmanlı Devleti, Avrupa dengesinde önemli bir unsurdu ve bu nedenle de muhafaza edilmesi gerekliydi. Ayrıca Hindistan yolu üzerinde bulunması Osmanlı Devleti'nin Rusların Akdeniz'e doğru ilerlemesi karşısında desteklenmesini de gerekli kılıyordu. Fransa ise, 1870 Sedan yenilgisinden sonra kendi acil sorunları ile meşgul olduğundan üç devlet tarafından yapılan hareketleri kabul etmek zorunda kalmıştı.¹⁰

Rusya'nın Balkan politikası, 1862'de Rus Başbakanı Gorçakof tarafından bir muhtıradan açıklanmıştı. Bu muhtıranın ana fikri, Hıristiyanların çoğunlukta olduğu vilayetler muhtar hale getirilecek, bu olmadığı takdirde Osmanlı Devleti'nden ayrılacaktı. Rus Başbakanı Gorçakof'a göre muhtar olabilecek eyaletler; Bosna-Hersek, Arnavutluk, Bulgaristan, Epir ve Teselya idi.¹¹ Daha önce Bismarck'ın desteğini almış olan Rusya tek taraflı olarak, 31 Ekim 1870 tarihinde Paris Antlaşması'nın Karadeniz'de Rus domanması bulundurulmasını yasaklayan maddesini kaldırdığını ilan etti. Hiç bir devlet buna karşı koyamadı. 13 Mart 1871 tarihinde Londra'da toplanan bir konferansta imzalanan mukavelename ile Rusya'nın bu hareketi tasvip ve

---

lar'da ilerlemesine engel olmak istemekte, bunda başarılı olamazsa kendisinin de bazı Osmanlı topraklarını elde etmek suretiyle çıkarlarını korumak ve bir denge kurma politikasını izlemektedir. Bkz. K. Baltalı, **a.g.m.**, s.45.

⁹ Coşkun Üçök, **Siyasal Tarih**, Ankara, 1980, s. 133-134.

¹⁰ K. Baltalı, **a.g.m.**, s. 45.

¹¹ E. Z. Karal, **a.g.e.**, C.VII, Ankara, 1988, s. 76.

“Boğazların barış sırasında bütün yabancı savaş gemilerine kapalı olduğu” teyit edildi. Bu suretle, Rusya yeniden Karadeniz’de donanma bulundurmak hakkını kazanmış oldu ve tekrar İstanbul’u ele geçirmek siyasetini izlemeye başladı. Bu siyaseti en şiddetli destekleyenler de Rusya’da gittikçe nüfuz kazanan “Panslavistler” olmuştur.¹²

Panslavizm cereyanı Rusya’da XX.yüzyıl ortalarına doğru hızla gelişme göstererek, Çar II. Aleksandr zamanında Rus siyasetini etkilemeye başlamıştır.¹³ Siyasî alandaki Panslavistlerden en önemlisi 1864’te İstanbul’a elçi olarak gönderilen Kont Nikolay Pavloviç İgnatief’tir. Kont İgnatief, Osmanlı Devleti’nin kısa bir süre içinde yıkılmasının kaçınılmaz olduğuna inanarak, Rusya’nın bir an önce müdahalesini ve “Hasta adamın mirasını” ele geçirmesini istemiştir. İgnatief’e göre, 1856’da Boğdan ve Eflak eyaletleri birleştirilerek bir “Romanya Krallığı” kurulmuştu; daha önce Sırbistan ve Yunanistan devletleri de kurulmuştu; bu üç devletin halkı Ortodoks olduğuna göre Rusya’ya bağlanacakları beklenebilirdi.¹⁴ Bu sebeple Rusya, Hersek isyanı başladığı zaman sempati ile karşıladığı gibi gelişmesine ve genişlemesine yardımcı olmuştur.

Hersek İsyanı Öncesinde Osmanlı Devleti'nin Durumu

1875’te Babiali, Hersek isyanı ile çıkması muhtemel olan başka Balkan olayları için ordu ihtiyaçlarına harcanmak üzere para tedarikine girişmişti.¹⁵ Bütçede 5 milyon liralık açık vardı. Borçların ödenmesi için de 14 milyon lira ayrılmıştı. Sadrazam Mahmut Nedim Paşa, bu 14 milyon lirayı yarıya indirmeyi böylece elde edilen 7 milyon lira ile hem bütçe açığını kapatmayı hem de gerekli askerlik hazırlıklarını yapmayı uygun buldu. Bunun için de iç ve dış borçların faizleri ile anaparanın, beş yıl için, yarı yarıya ödenmesini karar altına aldırdı. Karardan önce İngiliz ve Fransız elçilerinin muvafakati de alındı. Bu karar memleket içinde ve dışında büyük tepkiler yarattı. Ellerinde senet bulunanlar, Osmanlı İmparatorluğu aleyhinde şiddetli bir propaganda yapmaya başladılar. Senet sahiplerinin çoğu İngiltere’de ve Fransa da olduğu için bu iki memlekette kamuoyu süratle Türklerin aleyhine döndü.

¹² Akdes Nimet Kurat, **Türkiye ve Rusya**, Ankara, 1970, s. 74-75.

¹³ Akdes Nimet Kurat, **Rusya Tarihi**, Ankara, 1999, s. 343. Türklerin zulmü altında inleyen “Slav kardeşlerini” kurtarma maskesi altında hareket eden Panslavistlerin asıl amaçları, Rusya’nın hakimiyeti altında bütün Slavları birleştirmektir. Bkz. Akdes Nimet Kurat, "Panslavizm", **DTCF Dergisi**, C.XI, S. 2-4, Ankara, 1953, s. 241-278.

¹⁴ A.N. Kurat, **a.g.m.**, s.267.

¹⁵ Osmanlı Devleti’nin mali durumu, Kırım Savaşı’ndan beri çöküntü halinde idi. İç ve dış borçların ödenmesi, hükümet için imkansız hale gelmişti. Osmanlı hükümeti, borçları borçla ödeme yoluna gitmiş ve 1854’ten 1874’e kadar, yani 21 yıl içinde, 14 dış borçlanma anlaşması imzalamıştır. Bkz. A.D. Novıçev, **Osmanlı İmparatorluğu’nun Yarı Sömürgeleşmesi**, Ankara 1979, s. 83-85.

Böylece mali karaktere haiz olan bir mesele Osmanlı İmparatorluğu için zararlı siyasi neticeler doğurdu. Rusya, Avrupa kamuoyunun Türklere karşı döndüğünü görmeye, Balkanlardaki çalışmalarını artırarak muhtemel bir savaş için hazırlıklara girişti.¹⁶

Osmanlı Devleti, bir yandan mali hazırlıklarını tamamlarken, diğer taraftan da Bosna vilayeti bir tümen karargahı olarak kabul edilerek komuta kademesi yönünden Manastır'daki 3.Osmanlı Ordusu komutanlığına bağlanmıştır. İlk önce Bosna halkından Bosna sınır alayı adı ile bir alay kurulmuş, sonradan bu alay bir tugay düzeyine yükseltilmiştir. Bundan başka Boşnaklardan Karadağ sınırı için bir kordon taburu oluşturulmuştur. Bu taburlar kurulurken vilayetin fakir fakat asil aileleri efradından teşkil edilmiş, daha sonraları 1865'ten itibaren askerlik süresi üç yıl olmak ve terhisten sonra redife nakledilmek üzere kur'a yöntemi uygulanmıştır. 1869 yılında ise bu vilayetlerde de redif teşkilatı uygulanarak mevcut sancak adedince redif taburu daireleri çoğaltılmıştır. Bu tarihten itibaren, vilayetin sürekli kuvveti, altışar taburdan kurulu Bosna Nizamiye ve Bosna Redif Tugayı'ndan oluşmaktaydı. Diğer sınıflardan bir süvari alayı ve üç dağ topçu bataryası da bu tümene bağlanmıştı. Bunlardan başka kaleler ve müstahkem mevkiilerde eski olmakla beraber işe yarar birçok ağır ve hafif silahlar ve mühimmat vardı.

İsyan çıkmadan önce, Hersek'te, Mostar, Bileke, Nevesin, Trebin, Piva, Duga ve Dalmaçya Sınırı'nda birer Nikşik'te iki olmak üzere toplam dokuz tabur Nizamiye kuvveti bulunmaktaydı. Bosna bölgesinde de Hersek'teki kuvvete yakın, ancak çeşitli yerlere dağıtılmış kuvvetler bulunuyordu. Süvari alayı ise Saraybosna'da bulunuyordu.¹⁷

İsyan'dan Önce Hersek'te Meydana Gelen Olaylar

Hersek, Bosna'nın Güneybatısında yer alan, zaman zaman müstakil bir vilayet halinde idare edilmiş, 1875'te Bosna vilayetine bağlı bir sancaktı. Hersek isyanı başlamadan önce Bosna ve Hersek'te bir milyon iki yüz bin kadar nüfus vardı. Bunlar din ve mezhep yönünden Müslüman, Ortodoks ve Katolik olmak üzere, ayrılmışlardı. Hıristiyanlar, Müslümanlara göre daha kalabalık olmasına rağmen, sosyal ve ekonomik bakımdan Müslümanlar Hıristiyanlara üstünlük kurmuştu.¹⁸

1857'de müstakil bir mutasarrıflık olan Hersek Sancağı'yla Bosna Eyaleti'nin içine aldığı diğer sancakların arazilerinin çoğu çiftliklere bölünmüş olup, mutasarrıflıklarına Eshab-ı Alaka denilmekteydi. Bu çiftliklerde Hıristiyan çiftçiler yarıcılık, üçleme veya dörtleme yoluyla toprağı kiralyorlardı.

¹⁶ E. Z. Karal, a.g.e., C.VII, s. 78.

¹⁷ İbrahim Halil, 1875'den 1878'e Kadar Şark Muharebatı- Bosna ve Hersek ve Bulgaristan İhtilalatı, C.I, İstanbul, 1328, s. 57-58.

¹⁸ İsmet Görgülü, Veli Yılmaz, Ali Erdinç, Bosna-Hersek, İstanbul, 1992, s. 100.

Bunlara Baştınalı Çiftlikler denilirdi. Eshab-ı Alaka olan ağalar ve beyler maiyetleri altında olan bu çiftçileri himaye eder ve iyi muamele ederlerdi. Toprak icarının alınmasında hoşgörülü davranırlardı. Böylece her iki taraf birbirinden hoşnut olarak yaşamakta idiler. Bosna'da huzursuzluk yaratan ilk etken mültezimlerden gelmiştir. Maliye Nezareti, buranın aşarını iltizama verdiği zaman, mültezimler, aşarı toplamada usulsüzlükler yaparak ahaliye merhametsizce davranmaya başlamışlardır. Bunun sonucunda, çiftçilerin elinde geçimlerini sağlayamayacak kadar cüzi bir hasılat kalınca Osmanlı idaresine karşı baş kaldırma eğilimi ortaya çıkmıştır. İçlerine yabancı tahrikçilerde girince bir taraftan da ziraat yaptıkları arazide karar hakkı iddiasında bulunmuşlardır. Onlara bakarak Eshab-ı Alaka çiftçilerinden bazıları da bu arzuya kapılmış, bu suretle hem ağalarla hem de devletle araları açılmıştır. Neticede, Müslümanlarla Hıristiyanlar arasında bir ihtilaf başladı. Yabancıların müdahalesi için önemini daha çok artırdı. İngiliz konsolosu tarafından, mültezimlerin Bosna Eyaleti'ndeki zulümlerinden dolayı İngiltere'ye bir şikayetname gönderilmiş, İngiltere Hariciye Nezareti, Der-saadet İngiliz elçisi Canning'e gönderdiği talimat ile Osmanlı Devleti'ne ihtarda bulunmuştur. Diğer taraftan, Avusturya sefareti, Bosna çiftçilerini haklı göstermek isteyip, Osmanlı Devleti'ne bu çiftlikler hakkında bir nizam verinceye kadar ağalık hakkı olan hasılat hissesinin ertelenmesini dostane bir şekilde Babiali'ye bildirmiştir. Babiali de bu isteği dikkate alıp, çiftlik işlerini düzeltmek için 1859 senesinde bir nizamname lahiyası hazırlamıştır. Daha sonra bu lahiya, Meclis-i Ali-i Tanzimat tarafından incelenerek Padişah buyruğu alındıktan sonra Türkçe ve Boşnakça bastırılmıştır. Bu nizamnameye uygun olarak Eshab-ı Alaka ile çiftçiler arasında imzalanacak mukavelemeler yapıp, birçok nüsha ücretsiz olarak basılarak nizamnameler ile beraber mahallerine gönderilmiştir.¹⁹ Bu nizamname, Hersek'e gönderilmiş ise de ilgililerin eline geçmemiştir. Aradan dört yıl geçtikten sonra, Ahmet Cevdet Paşa'nın müfettişliği sırasında, bu nizamnamenin Hersek'te bir mahzende unutulduğu anlaşılacak ortaya çıkarılmış ve tatbik edilmek suretiyle Hersek'te nispi bir sükunet sağlanmıştır.²⁰

Hersek İsyanının Başlaması

Osmanlı Devleti bölgedeki huzuru sağlamak amacıyla bazı düzenlemeler yapsa da, Hersek Sancağı'na bağlı Nevesin Kazası Hıristiyanlarından yüz altmış kişi, 1874 yılının kurak geçmesi ve ürünlerin verimsizliği yüzünden,²¹ ağnam vergisinin ağırlığını ve zaptiye erlerinin zulmünü ileri sürerek, Karadağ Prensi Nikola'ya sığınarak şikayette bulunmuşlardır. Prens Nikola

¹⁹ Cevdet Paşa, **Maruzat**, (Hazırlayan: Yusuf Halaçoğlu), İstanbul 1980, s. 65-69.

²⁰ Cevdet Paşa, **Tezakir**, (Hazırlayan: Cavit Baysun), C.III, Ankara 1986, s. 3-6.

²¹ Georges Castellan, **Balkanların Tarihi**, (Çeviren: Ayşegül Yaraman-Başbuğu), İstanbul, 1993, s. 330.

ise Babıali'yi gücendirmemek ve mültecileri beslemek yükümlülüğünden kurtulmak için, İstanbul'daki Rus elçisi Kont İgnatief'e yüz altmış kişinin kazalarına dönmeleri için Osmanlı Hükümeti nezdinde aracılık yapmasını rica etmiştir. Sadrazam Esad Paşa, Rusya'yı memnun etmek için mültecilerin memleketlerine dönmelerini kabul etmiştir. Ayrıca, Bosna valisi Derviş Paşa'ya da, şikayetlerin incelenmesini emretmiştir. Bu suretle, Karadağ Prensi yüz altmış kişiyi Osmanlı Devleti'ne iade etmiş, ancak, mülteciler köylerine döndükleri vakit, isyan ateşi ile yanan hemşehrileri tarafından suçlu gibi değil adeta kahramanlar gibi karşılanmışlardır. Bu sırada, mültezimlerin zulümleri ve emlak senetlerinin değiştirilmesi karşılığında mahalli hükümetin hazine için vergi almak gibi teşebbüsleri, isyan için zemin hazırlamıştır.

Nevesinliler, Karadağ'dan geri dönen hemşehrilerinin teşvikiyle mültezimlerin zulmünden, vergilerin servet ve kudretlerine uygun olmadığından, yeni senetlerin vergilerinden şikayet için toplanmaya başlamış, kaza müdürünü kaçırıp, üzerlerine giden zaptiye erlerini öldürmüşlerdir.²² Böylece 24 Temmuz 1875 tarihinde isyan başlamıştır.²³ Bu hareket karşısında hükümetin otoritesini korumak için isyanın bastırılması ve karışıklık kıvılcımının alevlendirilmemesi gerekirken, Bosna Valisi Derviş Paşa, Babıali'nin isyan ile ilgili fikrini sormak suretiyle isyanın gelişmesi için ilk sebebi yaratmıştır.²⁴ İsyân, Osmanlı Devleti tarafından güç kullanılarak bastırılmaması sonucu genişlemeye başlamıştır.²⁵ Osmanlı tarafında ise, Sadrazam Esat Paşa isyanın siyasi bir amacı olmadığını mahalli ve idari bir karakter taşıdığını zannederek asilere karşı kuvvet yerine nasihatçı gönderilmesi yolunda Derviş Paşa'ya talimat vermiştir. Derviş Paşa, Babıali'nin talimatına uyarak asilere Saraybosna'dan Mirliva Hüseyin Paşa ile Kastan Efendi'yi Nevesin tarafına göndermiştir.²⁶ Bu nasihatçiler asilere, silahlarını bıraktıkları takdirde hükümetin şikayetlerini inceleyeceklerini haklı oldukları noktalarda gerekli düzenlemelerin yapılacağına dair söz vermiş, asiler de silahlarını bırakmak için önce isteklerinin kabul edilmesini şart koşmuşlardır. Ancak, Babıali'nin böyle bir şartı kabul etmesine imkan yoktu. Bu suretle, isyanı nasihatle bastırma teşebbüsü boş yere denenmiş oldu. Asiler, devletin kendilerine karşı bir türlü kuvvet kullanmamasını, Slav komitelerinin telkiniyle, Rusya ve Avusturya gibi hamî devletlerin tesirine bağladılar.²⁷

²² Mahmut Celaleddin Paşa, **Mir'at-ı Hakikat**, İstanbul, 1979, s. 69-70.

²³ E.Z. Karal, **a.g.e.**, C.VII, s. 75.

²⁴ Reco Çauşeviç, **Bosna**, C.I, İstanbul, 1994, s. 34

²⁵ Ali Fuat Türkgeldi, **Mesâil-i Mühime-i Siyasiye**, C.II, (Yayına Hazırlayan: Bekir Sıtkı Baykal), Ankara, 1987, s. 3.

²⁶ Mahmut Celaleddin Paşa, **a.g.e.**, s. 71.

²⁷ E.Z. Karal, **a.g.e.**, C.VII, s. 75.

Babiali, isyanın güç kullanarak bastırılması konusunda yavaş hareket ederken, Karadağlılar, asker sevki ile kendilerine karşı şiddete başvurulmasını da hesaba kattıklarından Ruslara ve diğer devletlere müracaat etmişlerdi. Bu durumda Karadağ'da çıkacak harekete Avrupa devletleri genel asayişin bozulması gözüyle bakacak olduklarından, savaş çıktığı takdirde, sorumluluğu Osmanlı Devleti'nin üzerine atacaktı. Bu sebeple, genel durumun önemini anlayan Sadrazam Esat Paşa, Bosna valisine asker sevkinden ve şiddet kullanmaktan kaçınmasını ısrarla tavsiye ederek, eğer durum son derece önemli bir hal alırsa, isyanları dağıtmaya yetecek kadar nizamiye askerinin gönderilmesini istemişti. Ancak O'nun Nevesin isyanını hafife alması ve daha sonra Karadağlıların isyan hazırlıklarına girişmesi, isyan çemberinin genişlemesinin başlıca sebebi olmuştur.²⁸ İsyanın vakit geçirmeden bastırılması için harekete geçilmesi gerekirken, mahalli hükümetin harekattan alıkonulması ve daha önce mevcut olan iki tabur askerden birinin Arnavutluk tarafına gönderilerek, Hersek gibi önemli ve büyük bir bölgenin idare merkezinin bir tabur nizamiye askerinin muhafazasına bırakılmış olması, Bosna-Hersek'in kaybedilmesine sebep olacak hareketlerin başlangıcıydı.²⁹ Diğer taraftan, Esat Paşa Bosna Valisi Derviş Paşa'ya dargındı ve Seraskerlikte bulunan Ali Saib Paşa da bu dargınlıkta taraf olmuş, Derviş Paşa'nın yanında yer almıştı. Nevesin meselesi, Vükela Meclisi'nde tartışılırken Esat Paşa: "masraftan para çalmak amacıyla asker sevkine yol açmak istiyor" diyerek Derviş Paşa'nın değiştirilmesi gerektiğini ileri sürmüştü. İstanbul'da bu tartışmalar yaşanırken, isyan, 1875 yılı Haziranı başlarında genişleyerek Liyubişka ve Gabela taraflarında da görülmeye başlanmış, Mostar'dan Avusturya sınırına kadar yayılmıştı. Bu sebeple Bazıac, Vebatan, Piva gibi asi nahiyeleriyle Karadağ ve Dalmaçya taraflarından bir çok asi isyan birliklerine katılmak için hazırlıklara başladıklarından, Avusturya Metkoviç tarafına asker getirterek sınırını güvenlik altına almak zorunda kalmıştı. Avusturya'nın sınıra asker sevk etmesinden dolayı, Hariciye Nezareti Avusturya elçisinden bu konu hakkında açıklama istemişti. Avusturya elçisi ise cevaben, amaçlarının Osmanlı Devleti'ne dostça yardımda bulunmak, Dalmaçya'ya sığınacak asilerin silahlarını almak ve Dalmaçyalılardan asilere katılmak niyetinde bulunanları tutuklamak olduğunu bildirmiştir.

Avusturya sınırında bunlar olurken, isyan hız kazanmaya devam etmiş, asilerin liderleri "devlet bizi vuramayacak" diye ilanlar yayınlamaya başlamışlardı. Böylece, devlete bağlı yerlerin halkını yanlarına çeken asiler, isyanın Bosna topraklarına yayılmasını sağlamış oluyordular. Öncelikle, Banyaluka Sancağı'nda bulunan Kozara ve Gradişka taraflarını ve Rebke Sancağı'nda olan Priyedor çevrelerini tahrik ve Gaçka, İstolça, Bileke ve Trebin kazaları köylerinde bulunan Müslüman evlerini yakıp yıktılar. Bunun

²⁸ R. Çauşeviç, a.g.e., s. 36.

²⁹ Mahmut Celaleddin Paşa, a.g.e., s. 72.

üzerine, asilerin nasihatlerle ikna edilmesi zamanının geçtiğini herkes anlamış, Bosna-Hersek Müslümanları can ve mallarını korumak telaşına düşmüştü. Osmanlı Devleti'nin isyana karşı takındığı tavır nedeniyle her geçen gün asilerin sayısı artarak önemli bir güç haline geldiler ve Osmanlı kuvvetlerini etkisiz hale getirmek için planlar yapmaya başladılar. Bu planın ilk aşaması, arazi yapısından yararlanarak kaleler arasındaki ulaşımı engellemek ve daha sonra yiyecek sıkıntısından dolayı bunların düşmesini sağlamak idi. Bu kaleler ele geçirilince Osmanlı kuvvetleri için Hersek'te barınmak imkansız olduğundan bu şekilde bölgeye hakim olunacaktı. Bu plan gereğince isyancılar ilk önce Karadağ'a en yakın olan Nikşik Kalesi'ni ele geçirmek için Duga Boğazı'nı, Piva Kalesi'ni düşürmek için de Granička yolunu kapattılar ve Trebin-Ragüza yolunu kesmek için isyanın sonuna kadar çaba gösterdiler.³⁰

Hersek'te Meydana Gelen Çarpışmalar

Babiali, ikmal yollarının kesilmiş ve kapatılmış olduğu bir sırada, isyancıları sindirme hareketine başladı. İsyancıları sindirmek için görevlendirilen Mostar komutanı Ferik Selim Paşa'nın komutası altında olmak üzere İstolça'dan bir tabur ve Bileke'den iki bölük, Trebin'den bir buçuk taburdan yani toplam olarak üç taburla iki dağ topçu taburundan oluşmaktaydı. 25 Temmuz 1875'te İstolça'dan hareket eden Osmanlı kuvvetleri Dabre'nin batısında ve yakınında isyancılara rastladı ve çarpışma başladı. Çarpışmalar isyancılar bozguna uğrayıp dağıldılar.³¹

İsyanın çıkışı sırasında tutulan yanlış yolun sonucu olarak; asiler her tarafa yayılıp, isyan ateşi kasaba ve köyleri sardıktan sonra önlem alınmaya başlandı. Bosna Valisi Derviş Paşa, Sadrazam ve Serasker ile aralarında anlaşmazlık bulunmasından dolayı isyanı ortadan kaldırmak için yazılı olarak sunduğu görüşlerine uygun cevap alamamıştı. Bilahare, Derviş Paşa azledilerek askerlik bilgisinden yoksun Ahmet Hamdi Paşa, isyanın en şiddetli zamanında Bosna'ya vali tayin edilmiştir. Asilerin isteklerinin incelenmesi ve Hersek kıt'ası için ıslahat yapılması hakkında bazı devletlerce verilen ortak tebligat Osmanlı Devleti tarafından kabul edilebilir görüldü. Aynı zamanda, Devlet Şurası Başkanı Server Paşa'nın yayınladığı beyanname ile müzakere yapılmak üzere Trebin kasabasının üst tarafında bulunan Kasyarova manastırında toplandıkları için Hüseyin Paşa komutasında sevk olunan asker, Trebin kasabası ve ardından Düzi manastırı ele geçirildi Bu çarpışmalar sırasında Hersek'te otuz tabur piyade ve dört birlik süvari Osmanlı askeri bulunduğu halde, asilerin toplam kuvvetleri 8-10 bin kişiden ibaretti. Asilerin ellerindeki silahlar iyi değilse de bölgeyi çok iyi bilmenin avantajlarını kullanıyorlardı. Diğer taraftan, Suttorina tarafına asker gönderilemediğinden, bu bölgeye isyancılar istedikleri gibi yayılmışlardı. Bu sebep-

³⁰ Mahmut Celaleddin Paşa, a.g.e., s. 73-74.

³¹ İbrahim Halil, a.g.e., s. 63-66.

ten dolayı Karadağ'ın asi reislerinden Peko Pavloviç, Suttorina bölgesine saldırıya başlayarak askerinin zahire kabilelerini vurmaya başlamıştı.³² Suttorina'daki gerilemeye rağmen, isyan, Gabela, Viçiç ve Nertova'nın aşağı vadisine yayıldığından, Ahmet Hamdi Paşa bir buçuk tabur askeri ile bu bölgeye gitti. Bunun üzerine hemen harekete geçen Peko Pavloviç, Osmanlı Devleti'ne bağlı halkı isyana teşvik etmek için Popovopolça'ya doğru yöneldi. Bu harekete karşılık Şevket Paşa komutasında Trebin mevkiinde bulunan yedi tabur piyade ve bir alay süvari buraya gönderildi. Bu durumdan haberdar olan Peko Pavloviç geri çekilerek Trebin ve Raguza yolu üzerinde yine erzak kabilelerine saldırıya başladı. Ardından Trebin'den Kastelnova'ya kadar mevcut olan muhafaza kuleleri, asiler tarafından bir kat daha kuşatmayı ve saldırıyı arttırdı. Osman Paşa komutasında dört tabur piyade ve bir batarya top gönderilerek, Liyubi Bratiç isminde bir asi liderinin üç yüz kişiden oluşan çetesi sindirildi. Fakat, Peko Pavloviç liderliğindeki asiler pusu kurarak beklenmedik anda saldırıya geçtiler.³³ Sıkı bir çarpışmadan sonra asiler gerilemek zorunda kaldı. Daha sonra asilerin yerleşmiş buldukları savunma hattı ele geçirildi. Grab Kulesi'nden top ateşi desteği alan Osmanlı kuvvetleri asileri dağıttılar.³⁴

Trebin'deki çarpışmalarda Osmanlı Ordusu galip gelirken, Bosna tarafında isyancıların gücü arttığı için Ahmet Hamdi Paşa azledilerek yerine eski Bahriye Nazırlarından Rauf Paşa tayin edilmiştir. Rauf Paşa'nın buraya tayin edilmesiyle savaş taktiği de değişmiştir. Zira, bu zamana kadar kabul edilen savaş taktiği askeri, çeşitli kısımları ayırmak ve bu yüzden birbiri arkasından gelen yenilgilere yol açmaktan ibaretti. Bu taktik tamamen bırakılarak, asiler tarafından kuşatılmış olan kuvvetli akınlar düzenlendi. Rauf Paşa, askerinin hareketini düzenlemekle birlikte, Piva civarında ve İstolça yolu üzerinde bulunan Graçko mevkiinin haberleşme ve ulaşım hattının asiler tarafından kesildiğini ve orada kalan iki tabur askerin zahiresizlikten sıkıntıda olduğunu haberini aldı.³⁵ Bunun üzerine, Trebin'de bulunan Şevket Paşa tugayına, Graçko karakolunu kurtarılması emrini verdi.³⁶ Bu emir üzerine, on tabur piyade, altı top ve takriben 6.000 kişiden oluşan bir müfreze Şevket Paşa'nın komutası altında 9 Kasım'da Graçka'dan hareket etti.³⁷

Şevket Paşa tugayının ilerlediğini haber alan asi liderlerinden Peko Pavloviç, yanındaki asilerden 2.000 kadarını Piva ve Graçko'da bırakarak

³² Mahmut Celaleddin Paşa, *a.g.e.*, s. 76-78.

³³ Ali Fitri, **(91-92) Hersek Seferi 92-293 Osmanlı Karadağ Seferi**, İstanbul, 1327, s. 7-8.

³⁴ Halil Sedes, **Bosna-Hersek ve Bulgaristan İhtilalleri ve Siyasi Olaylar**, İstanbul, 1946, s.100-101.

³⁵ Mahmut Celaleddin Paşa, *a.g.e.*, s. 78.

³⁶ İbrahim Halil, *a.g.e.*, s. 87.

³⁷ Ali Fitri, *a.g.e.*, s. 8.

diğer 3.000 kadarı ile sık ormanlarla kaplı ve muhkem bir yer olan Biyela Dolina adındaki yüksek sırtları tuttu. Aynı zamanda Nikşik Kalesi'ni göz altında bulunduran asi lideri Goriyiçi'ye de Şevket Paşa'nın hareketini haber vererek, 2.000 asi ile Duga Boğazı'nın kuzey girişindeki Golya köyüne gitmesini tavsiye etti. Bu sırada, Şevket Paşa, Graçko'ya ve Duga Boğazı'na giden yolların kesiştiği yerde bulunuyordu. 10 Kasım sabahı erkenden Graçko'ya doğru yola çıktı. Asilerin Biyela Dolina sırtlarını tuttuğunu biliyordu. Kısa bir süre sonra asilerle çarpışma başladı. Asiler, Nikşik'ten bekledikleri yardımın gelmediğini görünce Lebereşnik Dağları eteklerine sığındılar. Osmanlı birlikleri, asileri kovduğu Biyela Dolina sırtlarına kadar ilerlediler. Gece bekledikleri yardımcı alan isyancılar, Osmanlı kuvvetlerine karşı başarı kazanmaya başladılar.³⁸ Şevket Paşa, Lebereşnik geçitlerini geçmeğe teşebbüs etti ise de yenildi ve büyük kayıplar vererek Metokya'ya çekildi. Asilerin, Osmanlı kuvvetlerine karşı kazandığı bu galibiyet üzerine isyan, olağanüstü bir şekil aldı. Asilere, her taraftan malzeme, para ve erzak gelmeye başladı.³⁹

Metokya civarını ordugah olarak kabul eden Rauf Paşa, 24 Kasım'da 1.500 hayvana yüklediği erzak ve mühimmatı, on tabur piyade ve on altı dağ topu ile Revana önüne göndermişti. Bu sırada, asi liderler arasında anlaşmazlık çıktığından, kuvvetleri üçe bölünmüştü. Lazarsuçiçe bölümü Piva'da, Peko Pavloviç ile beraberindeki asiler Bileke'ye ve Zinoviç kısmı da Gaçka'ya yönelmiş olduğundan, savaş hareketinin Osmanlı askerlerine elverişli neticeler vermesi ümidini doğurmuştu. Sonunda Rauf Paşa Graçko'ya gelerek Metokya ve Bileke yolu ile Trebin üzerine hareket ederek, yanındaki genel kuvvetlerle asileri sindirdi. Gerçi o günlerde çeşitli yönlerden Bileke'ye gelen taburlar, asi saldırısına uğradılarsa da bu hareketin sonucunda asiler dağılmak zorunda kaldı.⁴⁰

Trebin'de isyancıların kontrol altına alındığı sırada, Rauf Paşa'nın, Server Paşa'nın yerine Bosna Valiliğine tayin olduğu ve Girit'e vali olarak tayin edildiği bildirildi. Aynı zamanda, Bosna-Hersek vilayeti ikiye ayrılarak Hersek'in bir vilayet olduğu kabul edildi ve valiliğine de vezirlik rütbesi verilen Paris Elçisi Ali Paşa tayin oldu.⁴¹ Bosna Vilayeti Valiliği ile Hersek Ordusu komutanlığına Müşir Ahmet Muhtar Paşa tayin edildi. Şevket ve Halil Paşalar, İstanbul'a geri çağırıldı. 2 Ocak 1876'da Ahmet Muhtar Paşa da buraya geldiğinden iki müşir Gaçka'da buluştular. Kış şiddetini artırdığından bir süre askeri hareket yapılmasına imkan görülmediğinden kıt'alar; Gaçka, Bileke, Trebin, Lupin, İstolça, kentlerine gönderildi. Ahmet Muhtar Paşa,

³⁸ H. Sedes, a.g.e., s. 104.

³⁹ Ali Fitri, a.g.e., s. 9.

⁴⁰ Mahmud Celaleddin Paşa, a.g.e., s. 79.

⁴¹ H. Sedes, a.g.e., s. 111.

Trebin'e gidecek birliklerle beraber hareket etti ve bir süre Trebin'de kaldıktan sonra 15 Ocak 1876'da Mostar'a geldi.⁴²

Ahmet Muhtar Paşa, Hersek ordusunu oldukça perişan ve düzensiz bir durumda buldu. Sekiz aydan beri süren askeri hareketler, ordunun her türlü ihtiyaç ve eksiklerini bir kat daha artırmıştı. En çok nakliye araçlarının azlığından ve düzensizliğinden eziyet çekiliyordu. Düzenli hastahaneler, yeteri kadar doktor ve ilaç da yoktu. Ahmet Muhtar Paşa, bu eksiklerden ilk önce nakliyat işini bir düzene koymak için ücret karşılığında müteahhitlere verdi. Bu sayede, askerin yiyecek sorunu oldukça hafifledi. Bir hastahane kurup, gereçlerini tamamlayarak hastaların ve yaralıların tedavilerini sağlamaya çalıştı.⁴³ Ancak, ordunun muhtaç olduğu her türlü levazımın sevkine hizmet eden Ragüza-Trebin yolu da asilerin tehdidi altından kurtarılamamıştı. Bu yolu emniyet altına almak için özel tedbirler almak elzem olmuştu. Bu yolun korunması, Trebin'deki Bosna Nizamiye Alayının ikinci taburunun dört bölüğüne verilmişti. Asiler, Driyeno ile Düzi arasındaki bölgeyi ve Popovo Polye yönünü kontrol altında tutmakla görevli Osmanlı bölüğünü 15 Ocak 1876'da kuşattılar. Osmanlı bölüğü asiler karşısında tutunamayarak karakolu terk etmek mecburiyetinde kaldı. İsyancılar, bu olaydan sonra Ragüza-Trebin yolunu tamamen kapattı. Ragüza-Trebin yolu, Hersek ordusu için çok önemli idi. Ordunun bütün ihtiyaçları, denizden Ragüza'ya çıkarılmakta ve buradan Trebin'e gönderilmekteydi.⁴⁴

Ahmet Muhtar Paşa, emrindeki tümenle 20 Ocak 1876'da Trebin'den yola çıktı. O günün akşamı tümen Düzi manastırına kadar ilerledi. Asiler, bu manastır civarındaki hakim sırtlara yerleşmişti. 21 Ocak sabahı Kaymakam Hurşit Bey, Kaymakam Çerkez Osman Bey komutasındaki alaylar muharebe nizamı alarak düşmana saldırıya geçti. Asiler için direnme imkanı kalmadığından bozguna uğrayarak kaçtılar. Böylelikle, Ragüza-Trebin yolu yeniden açılmış oldu.⁴⁵

Ahmet Muhtar Paşa, Mart ayı sonuna kadar sert kış şartlarından önemli bir askeri hareketin yapılmasına imkan göremediğinden birliklerin eksikliklerini tamamlamaları, İstanbul'dan yardımcı kuvvetlerle yeterli erzakın getirilmesi, ilkbaharda ordunun daha düzenli bir şekilde hareket etmesi düşünümlere gerekli çalışmaları yapmaya başladı.⁴⁶

⁴² İbrahim Halil, *a.g.e.*, s. 102.

⁴³ H. Sedes, *a.g.e.*, s. 113-114.

⁴⁴ İbrahim Halil, *a.g.e.*, s. 104-105.

⁴⁵ H. Sedes, *a.g.e.*, s. 115-117.

⁴⁶ İbrahim Halil, *a.g.e.*, s. 111.

Sonuç

Hersek isyanının çıkışından sonra Rusya, Avusturya ve Almanya hükümetleri arasında görüşmeler başlamıştı. Yapılan görüşmeler sonunda, işe fiilen müdahale edilmemesi kararlaştırıldı. Bununla beraber, Hersek isyanının gerekli kuvvetler gönderilerek bir an önce bastırılması için Babıali'ye birlikte öneride bulundular. Aynı zamanda söz konusu hükümetler Karadağ Prensiği'ne de tarafsızlığını koruması ve asileri teşvik etmemesini yolunda tebligatta bulundular. Ancak, bu teşebbüslerin gösterişten ibaret olduğunu söylenebilir.

Osmanlı Hükümeti isyanı daha başlangıcında kuvvet kullanarak hemen bastıracağı yerde, kamuoyunu endişeye düşürmemek, kan dökülmesini önlemek ve Karadağ aleyhine düşmanca bir tasavvuru olduğu kanısını uyardırmamak gibi nedenlerle, bu yola gitmemiştir. Önce asilere nasihatçiler göndererek şikayetlerinin tespitine ve isteklerinin göz önüne alınacağına dair vaatlerde bulunmuştu. Bu yöntemden olumlu bir sonuç alamayınca da bir taraftan Viyana Hükümeti'ne başvurarak Dalmaçyalıların asilere yaptıkları yardımların önlenmesi amacıyla bu devletin sınırlarında önlemler almasını, diğer taraftan da büyük devletlere başvurup, Karadağ ve Sırp prensliklerinin asilere yaptıkları yardımların durdurulması için, nüfuzlarını kullanmalarını istemiştir. Böylece isyanın uluslararası bir nitelik kazandırılması yolunda istemeyerek de olsa ilk adımlar atılmıştı

BİBLİYOGRAFYA

- Ali Fitri, (91-92) **Hersek Seferi 92-293 Osmanlı Karadağ Seferi**, İstanbul, 1327.
- Armaoğlu, Fahir, **Siyasi Tarih (1789-1960)**, Ankara, 1970.
- Baltalı, Kemal, "1875-1878 Balkan Buhranı", **Mülkiyeliler Birliği Dergisi**, S. 68-69, Ankara, 1982, s. 38-50
- Bayur, Yusuf Hikmet, **XX. Yüzyılda Türklüğün Tarih ve Acun Siyaseti Üzerindeki Etkileri**, Ankara, 1974.
- Castellan, Georges, **Balkanların Tarihi**, (Çeviren: Ayşegül Yaraman-Başbuğu), İstanbul, 1993.
- Cevdet Paşa, **Maruzat**, (Hazırlayan: Yusuf Halaçoğlu), İstanbul 1980.
- , **Tezakir**, (Hazırlayan: Cavit Baysun), C.III, , T.T.K. Yay., Ankara 1986.
- Çauşeviç, Reco, **Bosna**, C.I, İstanbul, 1994.
- Görgülü, İsmet, Veli Yılmaz, Ali Erdinç, **Bosna-Hersek**, İstanbul, 1992.
- İbrahim Halil, **1875'den 1878'e Kadar Şark Muharebatı- Bosna ve Hersek ve Bulgaristan İhtilalatı**, C.I, İstanbul, 1328.
- Karal, Enver Ziya, **Osmanlı Tarihi**, T.T.K. Yay., C.V, VII, Ankara, 1988.
- Kocabaş, Süleyman, **Tarihte Türk-Rus Mücadelesi**, İstanbul, 1989.
- Kurat, Akdes Nimet "Panslavizm", **DTCF Dergisi**, C.XI, S.2-4, Ankara, 1953, s. 241-278.
- , **Rusya Tarihi**, Ankara 1999.

-----, **Türkiye ve Rusya** , Ankara, 1970.

Mahmut Celaleddin Paşa, **Mir'at-ı Hakikat** , Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul, 1979.

Noviçev, A.D. **Osmanlı İmparatorluğu'nun Yarı Sömürgeleşmesi**, Ankara 1979.

Sedes, Halil, **Bosna-Hersek ve Bulgaristan İhtilalleri ve Siyasi Olaylar**, İstanbul, 1946.

Türkgeldi, Ali Fuat, **Mesâil-i Mühime-i Siyasiye**, C.II, (Yayına Hazırlayan: Bekir Sıtkı Baykal), Ankara, 1987.

Üçok, Coşkun, **Siyasal Tarih**, Ankara, 1980.